

Tura Əli qızı Əliyeva

Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-4237-8751>

E-mail: tureeliyeva@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(1\).26-30](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(1).26-30)

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ FUNKSIYALARI

Tura Ali Aliyeva

senior lecturer at Ganja State University,

doctor of philosophy in pedagogy

STAGES AND FUNCTIONS OF SOCIALIZATION OF TEENAGERS

Тура Али гызы Алиева

старший преподаватель Гянджинского Государственного Университета,

доктор философии по педагогике

ЭТАПЫ И ФУНКЦИИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ

Xülasə. Məqalənin əsas mahiyyətini yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmasında mövcud problemlər və onların həlli yolları, elmi əsaslarla həyata keçirilməsi üçün təşkil olunan yeni yanaşmalar, modellər, elmi ideyalar təşkil edir. İzah olunur ki, şagird özünüidarəetmə orqanının fəaliyyətinin mahiyyəti bir sıra şagirdlərə cəmiyyətdə demokratik münasibətlərin əsaslarını, kollektivdə və müstəqil həyatda özünü idarə etməyi öyrətməkdir. Özünüidarəetmə orqanını təşkil etmək üçün əvvəlcədən lazımi metodik ədəbiyyat toplamaq və iclasların tematik məzmununu müəyyənləşdirmək və iş planı tərtib etmək lazımdır.

Tədqiqatdan belə bir nəticəyə də gəlmək olur ki, gənclərin sosiallaşması fərdin öz xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, ətraf mühitin, məktəbin, ictimai cəmiyyətin təsiri və fərdin təhsil aldığı məktəbin sosioloji əsaslarla qurulmasından asılı olaraq dəyişə bilər.

Açar sözlər: *yeniyetmə, sosiallaşma, sosiallaşmanın mərhələləri, sosiallaşmanın funksiyaları, şəxsiyyətinin formalaşması*

Abstract. The main essence of the article is the existing problems of socialization of adolescent students and ways to eliminate them, new approaches, models and scientific ideas organized for their implementation on scientific grounds. It is explained that the essence of the activity of the student self-government body is to teach a number of students the basics of democratic relations in society, self-government in collective and independent life. To organize a self-government body, it is necessary to collect the necessary methodological literature in advance, determine the thematic content of meetings and draw up a work plan.

In the result of the study, it is possible to come to the conclusion that the socialization of youth can change depending on their own character, personality characteristics, the influence of the environment, school, social society and the sociological basis of the school where the person is studying.

Key words: *teenager, socialization, stages of socialization, functions of socialization, personality formation*

Аннотация. Основная суть статьи заключается в существующих проблемах социализации учащихся-подростков и путях их устранения, новых подходах, моделях и научных идеях, организованных для их реализации на научных основаниях. Поясняется, что суть деятельности органа ученического самоуправления заключается в обучении ряда учащихся основам демократических отношений в обществе, самоуправления в коллективной и самостоятельной жизни. Для организации органа самоуправления необходимо заранее собрать необходимую методическую литературу, определить тематическое содержание заседаний и составить план работы.

В результате исследования можно прийти к выводу, что социализация молодежи может меняться в зависимости от собственного характера, особенностей личности, влияния среды, школы, социального общества и социологической основы школы, в которой учится личность.

Ключевые слова: *подросток, социализация, этапы социализации, функции социализации, формирование личности*

Cəmiyyət stabilliyə can atan sistemdir, onun zəmini isə dövlətdir. Cəmiyyətin stabilliyi, bir çox hallarda, nəsilin varisliyi ilə, gənclərin cəmiyyətin və dövlətin əsas dəyər və normalarının yaradıcı dərk edilməsi ilə müəyyənləşir. Bu varislik geniş mənada tərbiyə ilə təmin olunur.

“Sosiallaşma” anlayışı ilə ictimai təcrübənin xüsusiyyətləri təsvir olunur, bu prosesin optimallığı isə bilavasitə vətəndaşın tərbiyəsi vəsi-tələrindən asılıdır. Vətəndaşın sosiallaşması hər bir şəxs tərəfindən peşə, siyasi və hüquqi həyat fəaliyyəti məkanında müəyyən bilik, norma, də-yərlər sisteminin və ənənələrinin mənimsənil-məsi yolu ilə vətəndaşın cəmiyyətin bərabərhü-quqlu üzvü kimi fəaliyyət göstərməsidir.

Vətəndaş tərbiyəsi formalaşan vətəndaş şəxsiyyətinin məqsədyönlü pedaqoji təşkilətmə və idarə olunma prosesidir və yekun məqsədi şəxsiyyətin vətəndaş sosiallaşmasıdır. Beləliklə, hər bir cəmiyyət vətəndaş tərbiyə sisteminin, böyüyən nəslin vətəndaş sosiallaşmasının mü-hüm institutu kimi effektiv işində marağı var.

Yeniyyətlərin sosiallaşması dinamik ol-duğu üçün o bir neçə mərhələlərlə yerinə yetiri-lir. Bu məsələlərdə məlumatın çatdırılması, mü-nasibətin formalaşması, məlumata münasibət, davranış sisteminin qurulması və sosial fəali-yətin dərk olunması əhatə olunur.

Araşdırmalar göstərdi ki, sosiallaşmanın ge-dişində 7 əsas mərhələ nəzərə alınmalıdır və bun-lar aşağıdakılardan ibarətdir: sosiallaşmanın I mərhələsində sosial məlumatı bilik, vərdiş, bacarıq, hiss və duyğu səviyyəsində şəxs tərəfindən qavranmasıdır. Mütləq məlumatın vaxtında çatdı-rılması nəzərə alınmalıdır; sosiallaşmanın II mərhələsində alınmış məlumatın şəxsi sosial təc-rübə ilə əlaqələndirməsi və bunun əsasında onlar-da şəxsi münasibətlərin formalaşdırılması nəzərə alınmalıdır; sosiallaşmanın III mərhələsində alın-mış məlumatlar ya qəbul edilməli, ya da ondan imtina olunmalıdır; sosiallaşmanın IV mərhələsi dəyər istiqamətlərinin formalaşdırılması və fəali-yətə göstərişlərin verilməsidir; sosiallaşmanın V mərhələsinin əsasında rəftar, əməl və məntiqi ardı-cıllığa malik davranış sisteminin qurulması durur; sosiallaşmanın VI mərhələsi davranış normaları-

nın reallaşdırılmasından və stereotiplərin forma-laşdırılmasından ibarətdir. Sosiallaşmanın VII mərhələsi öz sosial fəaliyyətinin dərk olunması və qiymətləndirilməsidir.

Sosiallaşma mərhələli proses kimi şəxslə-rin şüurunda və davranışında büruzə verir və məntiqi mərhələlərdən ibarət olur. Sosiallaşma məntiqi tamamlanmaya – özünüqiymətləndir-məyə çatdıqda, bu proses yeni keyfiyyət forma-sında təkrarlanır.

Müasir cəmiyyətdə ictimai inkişafın əsas problemi cəmiyyətin hər bir üzvü ilə münasibət-lərin harmonik inkişafıdır, yəni onun sosiallaşma-sıdır. Cəmiyyət üçün ən aktual problem gənc nəsl-in məqsədyönlü sosiallaşmasıdır. Çünki uşaqlıq, yeniyyətməlik və gənclik dövründə şəxsiyyətin əsas strukturlarından biri olan sosiallaşma amil-ləri baş qaldırır və tədricən formalaşır. Sosial mü-hit dinamik olduğu üçün sosiallaşma zamanı müxtəlif sistemlərlə, birliklərlə, insanlarla yeni əlaqələrin və münasibətlərin yaranması nəticəsində yeni-yeni keyfiyyətlər əldə olunur.

Yeniyyətməliyin sosiallaşmasının əsas iki forması seçilir: yönəldilmiş forma (yəni məq-sədyönlü, istiqamətləndirilmiş forma) və yönəl-dilməmiş forma (Yəni öz-özünə əmələ gəlmə forması, istiqamətləndirilməmiş forma). Sosial-laşmanın yönəldilmiş, məqsədyönlü forması müəyyən cəmiyyət tərəfindən xüsusi tərtib edil-miş, həmin cəmiyyətin maraq və məqsədlərinə uyğun şəkildə insana təsir sistemidir. Yönəldil-məmiş, öz-özünə əmələ gəlmiş, kənardan istiqamətləndirilməmiş sosiallaşma forması – individ-də, səmimi sosial əhatədə müəyyən sosial vərdişlərin avtomatik formalaşmasıdır.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, hər hansı sosial institut; məktəb, ailə, birlik cəmiyyət və s. insana həm yönəldilmiş şəkildə və həm də yönəldilməmiş şəkildə təsir göstərə bilir və hər şey bu və ya digər sosial ins-titutun proqramından asılı olaraq dəyişir.

Ədəbiyyatda sosiallaşmanın qoyuluşunun təhlili və aparılmış tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, yeniyyətlərin sosiallaşmasının əsasını səviyyələrin müəyyənləşməsi təşkil edir.

Yeniyyətmənin cəmiyyətin tələbatlarına uyğunlaşması və sosiallaşmasının hansı ardıcılıqla baş verməsi aşağıdakı səviyyələrdə müşahidə olunur:

1. Passiv səviyyə. Yeniyyətmə özünü həmyaşıdlarla bərabər tutmur, aşağı kommunikasiya səviyyəsinə malikdir, onun dar dünyagörüşü var, sosial istiqamətlənməsi zəifdir, öyrənmə qabiliyyəti aşağıdır, müəyyən vacib həyatı dəyərlərdən qismən bəhrələnir, onda cəmiyyətə məxsus qayda-qanunlara tabe olmamaq hissi yaranır, sosiallaşma baş verən sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni proseslərin dəyərlənməsini bacara bilməməyi bu səviyyəyə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir.

2. Sosial və şəxsi cəlbətmə səviyyəsi. Tədrisən yeniyyətmə qrupa aid olmasını dərk edir, özünü həmyaşıdlarla bərabərləşdirir, öz nöqtəy-nəzərini müdafiə edir, tədris edilən fənlər üzrə müvəffəqiyyət əldə edir, ictimai inkişafın vacib ünsürlərindən xəbərdardır, digərləri üçün dəyərli və faydalı olmaq arzusundadır, özünü təkmilləşdirməyə və özünüinkişafa can atır.

3. Fəal səviyyə. Özünü həmyaşıdlarla tam bərabərləşdirməsi, solumun hüquqlarının və vəzifələrinin tam yerinə yetirilməsi, yüksək ünsiyyət, solumun həyatında fəal iştirak, öz nöqtəy-nəzərinin fəal müdafiəsi, ideyaların olması və onları müdafiə etmək bacarığı, özünü ifadə, özünü reallaşdırma, şəxsi təsdiqlənmə, özünü müəyyənəşdirmə, motivasiyanın yüksək səviyyəsi, uyğunlaşmaq bacarığı.

Sosiallaşma səviyyələrini müəyyənəşdirəndən sonra sosiallaşma prosesinin mərhələlərini qeyd etmək lazımdır. Şərti olaraq sosiallaşmanın 3 mərhələsi qeyd edilir və bunların hər biri axa-raq digərindən əmələ gəlir, bir birinin əlaqələrini tamamlayırlar və yeniyyətmənin durumunda, inkişafında, nə qədər müvəffəq və ya qeyri müvəffəq olmasını göstərir. Bunlar aşağıdakı mərhələlərdə ayrı-ayrılıqda göstərilirlər:

1. Hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələ sosiallaşmanın ən aşağı mərhələsidir, yeniyyətmənin cəmiyyətdə istifadə olunan qaydalara və normalara aşağı səviyyədə daxil olmasını göstərir, yeni qarşılıqlı əlaqə forma və üsulları ilə tanışlığı, yeniyyətməyə təqdim olunan məlumatın qavranılması, şəxsi mövqeyin qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

2. Uyğunlaşma mərhələsi. Bu mərhələ yeniyyətmənin, müntəzəm dəyişən solumun həyatına uyğunlaşmasını, onu müxtəlif, vacib, həyatı

əhəmiyyətli ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqələrin formalarına və növlərinə qatılmasını, dünyagörüşünün genişlənməsini, maraqlarının və qabiliyyətlərinin realizə edilməsini nəzərdə tutur.

3. Özünü realizə etmə mərhələsi. Bu mərhələdə sosiallaşmanın və şəxsi özünü müəyyənəşmənin ən yüksək mərhələsidir. Məhz bu mərhələdə yeniyyətmə tərəfindən həyatın mənası və məqsədi başa düşülür, dərk edilir və qəbul olunmağa başlanılır.

Aşağı hazırlıq mərhələsindən yüksək, özünü realizə etmə mərhələsinə müvəffəqiyyətlə keçid, solumda qəbulu və başa düşülməsi üçün həvəs göstərməsi və çalışması, solumda özünə layiqli mövqe tutması, fərdi münasibət göstərməsi, sosial yetkinliyə çatmasını çox zaman yeniyyətmənin özündən asılıdır.

İctimai inkişafın əsas problemi cəmiyyətin hər bir şəxsiyyətlə münasibətlərinin, əlaqələrinin əhangdarlığıdır, yəni onun uyğun olaraq sosiallaşmasıdır. Uşaqlıq, yeniyyətməlik, gənclik dövründə şəxsiyyətin əsas strukturları formalaşır və onların keyfiyyət xüsusiyyətləri cəmiyyətin, ətraf mühitin pedaqojiləşməsindən asılı olur.

Yetişən gəncliyin sosiallaşması mürəkkəb, arasıkəsilməz, fasiləsiz prosesdir və burada bir tərəfdən şəxsin fərdi tələbatları ictimai tələbatlara uyğunlaşır və bu fəal, yaradıcı, ümumbəşəri dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir, digər tərəfdən cəmiyyət davranış və mənəviyyat normalarını formalaşdırır, insanlar arasında evdə, məktəbdə, məktəbdən kənar müəssisələrdə, insanı əhatə edən digər sosial mühitlərdə pedaqoji məqsədəuyğun münasibətlər formalaşdırır [4,s.27].

Yeniyyətmənin sosiallaşması fərdlə cəmiyyət arasında mürəkkəb, çox- mərhələli və münəqişəli, qarşılıqlı əlaqəli prosesdir [2, s.34]. Bu prosesin nəticəsində şəxsiyyətdə müəyyən sosial və şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı müşahidə olunur; şəxsi dəyərləndirmə, özünə arxayınlıq, qərar qəbulunda müstəqillik, dünyaya, özünə şəxsi münasibət, sosial münasibətləri şəxsi mənəviyyatı və ümumi qəbul edilmiş solum mədəni dəyərlərə istinad edərək öyrənilməsi, sosial kompetentliyin inkişafı, şəxsi arzu və tələbatlarının cəmiyyətin tələbatları ilə uyğunlaşması (Mən istəyirəm; Mən bacarıram; Mən varam və s.). Məhz bu yaş dövrü insan həyatında ən məsuliyyətli dövr sayılır, çünki bu yaş dövründə insanın real yetişməsi baş verir, mənəviyyatının əsası qoyulur, cəmiyyətə, insanlara, özünə qarşı mü-

nasibətlər, sosial münasibətlər formalaşır [3, s.202]. Müasir məktəb təcrübəsi göstərdi ki, müəllimlərin diqqəti əsasən şəxsiyyətin xarici inkişaf faktorlarına, yeniyyətlərin bilik, bacarıq və vərdislər əldə etməsi prosesinə yönəlir. Ona görə də, yeniyyətlərin öz təkrar olunmaz şəxsiyyəti, mənəviyyəti ilə bağlı bir sıra ciddi münaqişələr meydana gəlir. Münaqişələrin səbəbləri: a) yeniyyətlərin sosiallaşma səviyyəsinin obyektiv tələbatları ilə bu tələbatı ödəyən nəzəri-metodoloji və təşkilati təminatın lazımı səviyyədə təşkil olunmaması; b) yeniyyətlərin solumun həyatında fəal iştirak etməyə can atması, özünüreallaşdırması, şəxsi özünü təsdiqi və özünümüəyyənləşdirməsi ilə ümumtəhsil müəssisəsində şəxsiyyətin sistemli sosiallaşması üçün pedaqoji şəraitin uyğun gəlməməsi; c) mövcud münaqişələrin həlli üçün ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji şəraitin olmaması, yeniyyətlərin sosiallaşmasının optimal pedaqoji imkan və yollarının müəyyənəndirilməməsi.

Tədqiqatın nəticəsində müəyyənəndirə bildik ki, məktəbli-yeniyyətlərin sosiallaşma prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. Yeniyyətlərin sosiallaşması, şəxsiyyətin sosial əhəmiyyətli keyfiyyətləri mənimsəmə prosesidir. Bu proses şəxsin özünü dərk etməsinə, dünyaya və şəxsən özünə olan şəxsi münasibətinə istiqamətlənir: sosial münasibətlərin a) daxili motivlərə və ümumi qəbul edilmiş sosial mədəni dəyərlərə istinad etməklə mənimsənilməsidir; b) sosial şəxsiyyətli vərdislərinin inkişafı və sosial təqdir edilmiş davranışın qəbul edilməsidir; c) şəxsi arzuların və imkanların solum tərəfindən təqdim edilmiş tələblərinə uyğunluğudur.

2. Yeniyyətlərin sosiallaşma prosesinin yerinə yetirilməsi istiqamətlənmiş model çərçivəsində baş verir. Bura sosiallaşma prosesinin nəzəri-metodoloji əsasları, pedaqoji şəraitləri, metodları, vasitələri və formaları daxildir.

3. Yeniyyətlərin sosiallaşması prosesi pedaqoji və psixoloji şərtlərin kompleks nəzərə alınması nəticəsində reallaşa bilər.

Prof. A.O. Mehrabov və prof. R.İ. Əliyev xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, "...sosial mühit dinamik olduğu üçün sosiallaşmanın nəticəsində sosial həyat zamanı sistemlərlə, birliklərlə, insanlarla yeni əlaqələrin, münasibətlərin bağlanması nəticəsində yeni-yeni keyfiyyətlər əldə olunur" [4, s.26].

Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sosiallaşmanın yönəldilmiş, məqsədyönlü forması

müəyyən cəmiyyət tərəfindən xüsusi tərtib edilmiş, insanın həmin cəmiyyətin maraq və məqsədlərinə uyğun formalaşmasına yönəlmiş təsir sistemidir. Sosiallaşmanın yönəldilməmiş, yəni öz-özünə əmələ gəlmə forması isə, yeniyyətlərdə müəyyən sosial vərdislərin avtomatlaşmış şəkildə formalaşmasıdır.

Yuxarıda söylədiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olur ki, hər hansı sosial institut, məktəb, ailə, ictimai təşkilatlar və birliklər insana müxtəlif formalarda təsir göstərir və məktəbin, ailənin, ictimai təşkilatların fəaliyyətindən asılı olaraq dəyişir.

Prof. A.N. Abbasovun qeyd etdiyi kimi, yeniyyətlərin sosiallaşması prosesində sosiallaşmanın ümumi funksiyalarının nəzərə alınması da önəmlidir. Yəni, sosiallaşma normativ tənzimləyici funksiya daşıyır, yeniyyətlərin cəmiyyətdə həyat fəaliyyətini formalaşdırır və tənzimləyir; sosiallaşma sosial münasibətlər sistemində yeniyyətlərin ideyalarını istiqamətləndirir, onu fərdiləşdirir; sosiallaşma yeniyyətlərin həyat tərzini müəyyənəndirən dəyərlər sistemini formalaşdırır; sosiallaşma yeniyyətləni digər insanlarla, insan qrupları ilə, sistemlə qarşılıqlı münasibətlərə gətirir, həyat tərzini formalaşdırmaq üçün onu məlumatlarla təmin edir; sosiallaşma yeniyyətləni qeyri-standart situasiyalardan çıxış yolu axtarmaq, əhatəsində olduğu dünyanı kəşf etmək və dəyişdirmək təşəbbüsünü yaradır, onun çatışmayan fiziki, psixi və zehni xüsusiyyətlərinin və xassələrini tamamlayır [1, s.261].

Deməli, sosiallaşma funksiyaları yeniyyətlənin təkcə inkişaf prosesini açmır, onun həm məzmununu müəyyənəndirir, həm də şəxsin inkişafının müəyyən qədər perspektiv yollarını işıqlandıraraq fəallığını gücləndirir. Funksiyalar kompleks şəkildə reallaşır və şəxsə müəyyən fəaliyyət sahəsində özünü göstərməyə imkan yaradır.

Nəticə. Özünüidarəetmə orqanının inkişafı şagirdlərə sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini başa düşməyə, sosial mövqeyi formalaşdırmağa, lider funksiyalarını realizə edəndə öz imkanlarını müəyyənəndirməyə kömək göstərir.

Problemə elmi yeniliyi gənclərin sosiallaşmasının fərdin öz xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, ətraf mühitin, məktəbin, ictimai cəmiyyətin təsiri və fərdin təhsil aldığı məktəbin sosioloji əsaslarla qurulmasından asılı olmasıdır.

Problemə praktik əhəmiyyətini yeniyyətlə şagirdlərin sosiallaşmanın mərhələ və funksiyalarının tətbiqinin geniş praktikaya yol tapması təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika. Dərslik / A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Ağayeva, B.S. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili / B.S. Ağayeva, V.H. Vahidova–Bakı: Mütərcim,– 2011. – 84 s.
3. Kazımov, N.M. Seçilmiş əsərləri. 7-ci cild / N.M. Kazımov. – Bakı: OKA Ofset,– 2012.– 323 s.
4. Mehrabov A.O., Əliyev R.İ. Demokratik cəmiyyətdə rəqabətəqabil şəxsiyyətin formalaşdırılması // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. – Bakı, – 2003, № 3.
5. Vahidov, F.B. Sosiologiya. Dərs vəsaiti. / F.B. Vahidov. – Bakı: Təknur, –2008. – 308 s.
6. Əliyeva, T.Ə. İntellektual inkişaf üçün autyst tənzimləmə məktəblərinin diaqnostikası // T.Ə. Əliyeva, https://journals.arti.edu.az/uploads/f_202505130914582079031662.pdf
7. Семейно-центрированная модель коррекционной работы с подростками; Особенности реагирования родителей на присутствие в семье ребенка-инвалида. Вероятностные пути психологической помощи. //Мир психологии. –2003, № 3, –с. 231-246.
8. Социально значимые закономерности в толерантных и нетолерантных реакциях современных детей. //Мир психологии, –2014, № 1, –с. 95-105.
9. Факторы риска для формирования дефицита внимания и гиперактивности у детей. //Мир психологии, –2002. 3. –с. 196-209.

Redaksiyaya daxil olub: 13.01.2026